

En vooral ten opzichte van leerlingen geldt dat. Steeds meer heb ik me aangewend, om als zij voor oplossing van moeilijkheden bij mij komen, hen naar zichzelf te verwijzen, en aan te moedigen zelf te zoeken. Gemakzucht misschien, maar het maakt hen zelfstandiger, ze durven beter, vinden meer, en ik voel mij steeds gelukkig als ze iets tot stand brengen of vroeger onvolkomen werk van mijzelf weten te verbeteren. Op deze wijze voel ik, dat ik mij gaandeweg van dit toneel kan terugtrekken. Al hoop ik de gelegenheid te zullen hebben om dat, wat bijna af was, nog geheel te voltooien en daarmee mijn plichten volledig te hebben vervuld.

Lijst van afkortingen

AAU(D)	Allgemeine Arbeiter-Union (Deutschlands)
AAUE	Allgemeine Arbeiter-Union Einheitsorganisation
ADAV	Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (1863)
AK	Algemeen Kiesrecht
ANDB	Algemene Nederlandse Diamantbewerker Bond
ANWV	Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond
B. en W.	Burgemeester en Wethouders
CP(H)	Communistische Partij (Holland)
CPN	Communistische Partij in Nederland
GG	Gouverneur-Generaal
GIC	Groepen van Internationale Communisten
HBS	Hogere Burgerschool
HV	<i>Het Volk</i>
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IPSO	Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek
KAP(H)	Kommunistische Arbeiderspartij (Holland)
KAPD	Kommunistische Arbeiter-Partei Deutschlands
KAPN	Kommunistische Arbeiderspartij Nederland
KAU	Kommunistische Arbeiter-Union
KAZ	<i>Kommunistische Arbeiter-Zeitung</i>
KNAW	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
KP	Kommunistische Partij
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
LV	Landesvorstand
MN	<i>Monthly Notices</i>
NAS	Nationaal Arbeids-Sekretariaat
NT	<i>De Nieuwe Tijd</i>
NVSG	Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
NZ	<i>Die Neue Zeit</i>
PB	Partijbestuur
PIC	<i>Persmateriaal van Internationale Communisten</i>
PV	Parteivorstand
SAP	Sozialistische Arbeiterpartei
SDAP	Sociaal-Demokratische Arbeiderspartij

SDAP	Sozialdemokratische Arbeiterpartei (1869)
SDB	Sociaal-Demokratische Bond
SDP	Sociaal-Demokratische Partij
SL	Socialistisch Leesgezelschap
SM	<i>Sozialistische Monatshefte</i>
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands (1890)
USA	United States of America
USPD	Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands
VAP	Vereinigung von Freunden der Astronomie und kosmischen Physik
VKPD	Vereinigte Kommunistische Partei Deutschlands
VS	Verenigde Staten

Noten

B.A. Sijes, *Anton Pannekoek, 1873-1960 / De ontwikkeling van Pannekoeks ideeën*

1. A. Pannekoek, Sterrenkundige herinneringen. 'Opgeschreven bij kaarslicht in oktober 1944. (Voor mijn zoon en mijn kleinzoon)', afgekort Sterrenkundige herinneringen, p. 229.
2. Mededeling van A.J. Pannekoek.
3. A. Pannekoek, Herinneringen uit de arbeidersbeweging (afgekort: Herinneringen), p. 72.
4. Deze notitie en nog enkele andere, die hier gepubliceerd worden, zijn opgeschreven in een cahier, dat met andere cahiers tot één geheel is gebundeld. Er zijn drie van dergelijke bundels. Eén bevat voornamelijk notities, geschreven vóór juni 1899 en wordt hier aangeduid als cahier III. De in de tekst opgenomen notitie is voor april 1899 geschreven. Het bevindt zich in het Sterrenkundig Instituut van de Universiteit van Amsterdam. De cahiers I en II bevatten gegevens van sterrenkundige aard en ontwerpen van brieven aan sterrenkundigen.
5. Archief SDAP-Leiden. Pannekoek was op 12.2.1900 voorzitter geworden.
6. Herinneringen, p. 75.
7. Overdruk uit *NT*, p. 45 (1901).
8. Herinneringen, pp. 94-97.
9. Arch. Kautsky, D XVIII 368, z.d. Deze brief moet omstreeks kerstmis 1905 geschreven zijn.
10. Arch. Kautsky, D XVIII 374, ongedateerd.
11. Arch. Troelstra 65. Deze brief is gedateerd 10.12.1901.
12. Dit is een oppositionele groep in de SDAP. Herinneringen, pp. 107-111.
13. Arch. Kautsky, D XVIII 374. Brief van Pannekoek aan Kautsky z.d.
14. Arch. Kautsky, D XVIII 409. Brief van Pannekoek aan Kautsky, 5.5.1910.
15. R. Friedeberg (1863-1940) oriënteerde zich—na aanvankelijk sociaal-demokraat te zijn geweest—op het anarchisme en syndikalisme en propageerde de algemene staking. Hij trad in 1907 uit de SPD.
16. Arch. Kautsky, D XVIII 370. Brief van Pannekoek aan Kautsky, ongedateerd, waarschijnlijk geschreven sept. 1905.
17. Arch. Kautsky, D XVIII 412, gedateerd 26.6.1911.
18. Arch. Kautsky, D XVIII 421, gedateerd 17.10.1912.
19. Arch. Kautsky, D XVIII 372, ongedateerd; waarschijnlijk aug-sept. 1910 geschreven.

20. Arch. Kautsky, D XVIII 373, ongedateerd.
21. Part. koll. Pannekoek, gedateerd 21.1.1953.
22. Herinneringen, p. 74.
23. Part. koll. Pannekoek, gedateerd 21.7.1951
24. *Die Neue Zeit, Wochenschrift der deutschen Sozialdemokratie*, afgekort NZ.
25. Koll. Pannekoek 65, 2. Brief van M. Rubel aan Pannekoek.
26. Herinneringen, p. 97.
27. Herinneringen, pp. 126 e.v.
28. Arch. Kautsky, D XVIII 399, gedateerd 13.3.1906.
29. Arch. Kautsky, D XVIII 386, gedateerd 12.11.1903.
30. Arch. Kautsky, D XVIII 413, gedateerd 6.11.1911.
31. Arch. Kautsky, D XVIII 419, gedateerd 18.8.1912.
32. Arch. Kautsky, D XVIII 424, gedateerd 5.2.1913.
33. Arch. Kautsky, D XVIII 425, gedateerd 27.6.1914.
34. Arch. Canne Meijer 100 A. Brief van Canne Meijer aan Mattick, ongedateerd. Waarschijnlijk is deze brief omstreeks 1930 geschreven, in elk geval na de reis van Pannekoek naar Noord-Amerika. Zie Sterrenkundige Herinneringen, p. 264.
35. Uitvoerige informatie omtrent H. Canne Meijer staat in een brief van Canne Meijer aan Mattick, ongedateerd, waarschijnlijk in 1930 geschreven. Arch. Canne Meijer, 100 A.
36. Herinneringen, p. 154.
37. Pannekoek en Gorter, *Marxisme en Revisionisme*, Amsterdam z.d. inhoudende: A. Pannekoek, *Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging*, pp. 3-34. H. Gorter, *Het revisionisme in de praktijk*, pp. 35-47. Overdruk uit *NT XI* (1906) Amsterdam, afgekort *Marxisme en Revisionisme*. Het citaat: p. 3.
38. Dit citaat komt voor in een brief van Pannekoek aan Canne Meijer, 22.10.1948. Hij ontleent het aan zijn brief aan een ongenoemde kameraad. Part. koll. Canne Meijer.
39. Arch. Kautsky, D XVIII 407, gedateerd 2.11.1906.
40. Pannekoek, *Die taktischen Differenzen in der Arbeiterbewegung*, Hamburg 1909, p. 132.
41. H.J. Bock, *Syndikalismus und Linkskommunismus von 1918-1923*, Meisenheim am Glan 1969, p. 50 noot 3 vermeldt: 'Pannekoek hatte 1905 sogar an eine unmittelbare bevorstehende westeuropäische Revolution geglaubt. Vgl. dazu Robert Michels, *Die deutsche Sozialdemokratie im internationalen Verbandsverbande*, loc. cit. 207'. De mededeling in deze formulering lijkt sterk overdreven te zijn.
42. Pannekoek en Gorter, *Marxisme en Revisionisme*, p. 28.

1. Herinneringen, pp. 77, 111.
2. Id., pp. 74, 75, 80, 81, 102, 108, 109.
3. Het eerste artikel van Pannekoek verscheen in 1901, jaargang VI van *De Nieuwe Tijd*.
4. Herinneringen, pp. 84, 85, 93, 105.
5. Id., pp. 104-106.
6. Id., p. 86.
7. Id., pp. 76, 77.
8. Id., pp. 78, 79.
9. Id., pp. 104, 106.
10. Id., pp. 89, 90.
11. A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903*, Leiden 1935, pp. 340 e.v. (afgekort: Rüter).
12. Rüter, pp. 342, 389, 407.
13. H.B. Wiardi Beckman, *Troelstra de Ziener*, Amsterdam 1935, p. 106.
14. Rüter, p. 437.
15. Id., p. 439.
16. Id., p. 440.
17. Arch. Van der Goes 1803. Pannekoek aan Van der Goes, gedateerd 19.3.1903.
18. Naschrift van 'Red.' op het ingezonden artikel van Pannekoek in *Het Volk*, 26.3.1903. Het jaarlijkse partijcongres, dat door de spoorwegstaking tot Pinksteren 1903 moest worden uitgesteld, vond plaats in Enschede (P.J. Troelstra, *Gedenkschriften II*, p. 286).
19. Koll. Pannekoek 209, 17. Concept-brief van Pannekoek aan Troelstra, ongedateerd.
20. Koll. Pannekoek 209, 12. Brief van Troelstra aan Pannekoek, ongedateerd.
21. Arch. Troelstra 802, 30. Brief van Pannekoek aan Troelstra, 28 maart 1903. Zie ook Koll. Pannekoek 209, 2-7, concept van het artikel 'Waarom afkeuring' geschreven door Pannekoek blijkens het doorgestreepte naschrift, vlak voor 28 maart en daarna verzonden. Het werd echter niet geplaatst zoals Pannekoek daarop zelf aantekende.
22. Koll. Pannekoek, 209, 10. Troelstra aan Pannekoek, 28.3.1903.
23. Arch. Troelstra 802, 30/1. Brief van Pannekoek aan Troelstra, 30.3.1903.
24. Koll. Pannekoek 209, 14. Briefkaart van Troelstra aan Pannekoek, poststempel 31.3.1903.
25. Koll. Pannekoek 209, 13. Briefkaart van Troelstra aan Pannekoek, poststempel 30.3.1903. Blijkens een aantekening van Pannekoek kruiste dit schrijven zijn eigen briefje aan Troelstra (d.d. 30 maart 1903), waarin hij

aandrong op de publikatie van zijn stuk: in Arch. Troelstra 802, 30/1 en in concept in Koll. Pannekoek 209, 19.

26. Arch. Troelstra, 802, 34. Briefkaart van Pannekoek aan Troelstra, poststempel 31.3.1903.

27. Arch. Troelstra, 802, 32-33. Pannekoek aan Troelstra, 31.3.1903.

28. Koll. Pannekoek 209, 15. Briefkaart van Troelstra aan Pannekoek, poststempel 1.4.1903. In de Kollektie Pannekoek bevindt zich een door Pannekoek geschreven, niet gedateerde notitie, waarin hij o.m. schrijft over de gevolgen van de publikatie van Troelstra's artikel 'Wat nu?'. Waarschijnlijk is het bedoeld als een verdediging van zijn tweede, niet geplaatste artikel 'Waarom afkeuring' en geschreven na afloop van de tweede spoorwegstaking. Koll. Pannekoek 209, 8-9.

29. Pannekoek en Gorter, Marxisme en Revisionisme, pp. 21-22.

30. Id., p. 24.

31. Id., p. 28.

32. Id., p. 32.

33. Id., p. 28.

34. Id., p. 34.

35. Id., pp. 4, 6, 8.

36. Id., p. 8.

B.A. Sijes, *Anton Pannekoek, 1873-1960 / In Duitsland, 1906-1914*

1. De Socialistenwet verbood sociaal-demokratische en andere socialistische activiteiten (1878-1890).

2. Dieter Groh, Negative Integration und revolutionärer Attentismus, Frankfurt a.M. 1973, pp. 734-736.

3. Peter von Oertzen, Betriebsräte in der Novemberrevolution, Düsseldorf 1963, p. 39.

4. Groh, Negative Integration, p. 18.

5. Id., p. 147.

6. Id., pp. 135-139.

7. Id., p. 147.

8. Id., pp. 137-138.

9. Id., p. 139.

10. Arch. Kautsky, D XVIII 416. Brief van Pannekoek aan Kautsky, 14.4.1912.

11. Von Oertzen, Betriebsräte, p. 32.

12. D. Groh, Negative Integration, p. 58.

13. Id., p. 185.

14. Pannekoek, Die taktischen Differenzen, pp. 90-92.

280 *Noten pp. 22-27, 27-38*

15. Id., p. 103.

16. Id., p. 103.

17. Id., p. 104.

18. Id., p. 105.

19. Id., p. 105.

20. Pannekoek, Zeitungskorrespondenz 124, Die Massenstreikdebatte, 18.6.1910.

21. Pannekoek, Zeitungskorrespondenz 114, Die Organisation im Kampfe, 9.4.1910.

22. Pannekoek, Die Machtmittel, p. 9. Deze brochure bevat de voordracht gehouden in oktober 1910 in Stuttgart.

23. Pannekoek, Die Machtmittel, p. 9.

24. Pannekoek, Die Abschaffung des Eigentums, p. 19. Dit is een voordracht gehouden in oktober 1911 te Stuttgart.

25. Kautsky, Eine neue Strategie, NZ XXVIII, Bd 2 (1910), pp. 332-341, 364-374, 412-421; vooral 371, 418-419. D. Groh, Negative Integration, citeert op p. 169, noot 293 een brief van A. Bebel aan V. Adler van 17 augustus 1910, waarin Bebel meedeelt dat Kautsky hem had geschreven: 'er habe schon lange darunter gelitten, dass man ihn mit dem Rosaschen Impossibilismus verwechselt habe!' Kautsky was blij, dat nu een eind gekomen was aan het geloof dat hij en Rosa (Luxemburg) 'eine Art siamesische Zwillinge' waren.

26. Pannekoek, Zeitungskorrespondenz 115, Proletarische Kriegstaktik, 16.4.1910. Pannekoek spreekt steeds over 'Taktik', terwijl Kautsky 'Strategie' gebruikt.

27. Bebel schreef aan Luise Kautsky, 5.8.1912: 'Pannekoek hat uns mit seinen Artikeln' [Massenaktion und Revolution, NZ XXX Bd 2, juli 1912] 'die Hunde auf den Hals gehetzt'. 'Die Kölnische Zeitung [een rechts-liberaal blad] und Genossen schlachtet sie aus und fordert, dass man die neuen Paragraphen im Entwurf des revidierten Strafgesetzbuchs sofort in Kraft setze.' (Bebels Briefwechsel mit Karl Kautsky, pp. 309-310).

28. Pannekoek, Marxistische Theorie und revolutionäre Taktik, NZ XXXI Bd 1 (1913), pp. 272-281, 365-373, 611-612.

29. Pannekoek, Massenaktion und Revolution, NZ XXX Bd 2 (1912), pp. 541-550, 585-593, 609-616.

30. Pannekoek, Marxistische Theorie, p. 274.

31. Id., pp. 275-277.

32. Id., p. 276.

33. Id., pp. 279-280.

34. Id., p. 278.

35. Id., p. 372.

36. Id., p. 373.

37. Pannekoek, Zeitungskorrespondenz 334, Partei und Masse, 4.7.1914.

281 *Noten pp. 27-38*

38. Id.
39. *Berner Tagwacht*, 22.10.1914, A. Pannekoek, Der Zusammenbruch der Internationale.
40. Von Oertzen, Betriebsräte, p. 27.
41. Anweiler, Die Rätebewegung, p. 79.
42. Pannekoek, Massenaktion, p. 615.
43. Pannekoek, Die Abschaffung des Eigentums, p. 19.

B.A. Sijes, *Anton Pannekoek, 1873-1960 / Terug in Nederland, 1914*

1. Ant. Pannekoek, De Oorlog, zijn oorsprong en zijn bestrijding, Amsterdam z.j.
2. Uitgegeven te Zutphen z.j.
3. Pannekoek, Uit de voorgeschiedenis van de wereldoorlog, p. 14.
4. H. Gorter, Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie, Brochurehandel Sociaal-Democratische Partij, Amsterdam z.j. De tweede druk verscheen in verbeterde vorm eveneens z.j.; een derde verbeterde en vermeerderde druk in 1917, een vierde druk in 1920. In Duitse vertaling verschenen in 1915 en 1917 een eerste en de tweede druk in Amsterdam, terwijl een Italiaanse vertaling in 1920 te Milaan uitkwam.
5. H. de Liagre Böhl, Herman Gorter, Nijmegen 1973, pp. 119, 131. Volgens Böhl werd de Duitse vertaling tenslotte volgens Gorters wensen door Augusta de Wit gemaakt. Böhl, Gorter, p. 131.
6. Böhl, Gorter, p. 129.
7. Id., p. 131.
8. Pannekoek, De ineenstorting van de Internationale, *NT XIX* (1914), pp. 677-688.
9. Pannekoek, Politieke gevolgen van de oorlog, *NT XIX* (1914), pp. 701-708. Pannekoek schreef over dit onderwerp ook in het Amerikaanse tijdschrift *The International Socialist Review*.
10. Pannekoek, De sociaal-demokratie en de oorlog, *NT XX* (1915), pp. 69-84, 137-151.
11. Id., pp. 145-146.
12. Pannekoek, De economische noodzakelijkheid van het imperialisme, *NT XXI* (1916), pp. 268-285.
13. A. Pannekoek, Theoretisches zur Ursache der Krisen, *NZ XXXI* (1912-1913) Bd 1, pp. 780-792.
14. Herinneringen, p. 216. Zie ook 'Die Zusammenbruchstheorie des Kapitalismus', *Rätekorrespondenz* 1 (1934) en de kritiek van Paul Mattick op het artikel van Pannekoek, getiteld 'Zur Marx'schen Akkumulations- und Zusammenbruchstheorie', *Rätekorrespondenz* 4 (1934).
15. Pannekoek, Economische noodzakelijkheid, p. 282.

16. Pannekoek, De Chartistenbeweging, *NT XXI* (1916), pp. 554-571, 680-694.
17. Herinneringen, p. 100. Arch. Kautsky D XVIII 388. Brief van Pannekoek aan Kautsky, 24.4.1904. Hierin schrijft Pannekoek zeer kritisch over Max Adler.
18. Pannekoek, Friedrich Adler, *NT XXI* (1916), pp. 640-647.
19. Max Ermers, Viktor Adler, Wien 1932, pp. 336-337. Viktor was de vader van Friedrich (Fritz) Adler.
20. Pannekoek, Adler, pp. 646, 647.
21. Böhl, Gorter, pp. 134, 152.
22. Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz, Hrsg. von Horst Lademacher, II, pp. 186-188. Brief van Pannekoek aan Van Ravesteyn, 22.10.1915; citaten: pp. 186-187.
23. Lademacher, Die Zimmerwalder Bewegung II, pp. 201-204. Brief van Pannekoek aan Van Ravesteyn, 24.10.1915; citaten: pp. 202, 203-204.
24. Böhl, Gorter, pp. 142-151.
25. *De Tribune*, 25.11.1914. Ingezonden: Pannekoek, Mogelijkheden van de oorlog.
26. Pannekoek, De Oorlog, zijn oorsprong en zijn bestrijding, p. 12.
27. Böhl, Gorter, pp. 148-149.
28. Böhl, Gorter, p. 163.
29. Pannekoek, De Russische revolutie, *NT XXII* (1917), pp. 438-452, 548-560; *XXIII* (1918), pp. 31-46, 119-142. Het citaat is te vinden: *NT XXII*, p. 445. In *De Nieuwe Amsterdammer*, 9.2.1918, uitte Van Loo—een pseudoniem van Pannekoek—zijn blijdschap over het uitbreken van de munitiestaking in Duitsland, januari 1918. Weliswaar waren de imperialisten in feite elkaar gelijk, maar geen imperialisme was 'zó gehaat en zó gevreesd—en terecht!' als het Duitse. 'Dat het Duitse imperialisme voor zovelen het type is, de belichaming van al wat er vreeswekkend en haatbaar is, in deze algemene vorm van moderne politiek, komt wel daarvandaan, dat geen ander imperialisme zó konsekvent, zó wreed en zó sterk is'. De genoemde munitiestaking vond Pannekoek o.m. belangrijk omdat deze in de oorlogsindustrie plaats had, waardoor de arbeiders 'de staatshoogheid, het heiligste heiligdom der Duitse machthebbers' hoonden. 'Wie in zijn gedachten na deze Duitse staking de troon der Hohenzollern reeds ziet wankelen, zal nog een poosje geduld moeten hebben', meende Pannekoek.
30. Pannekoek, Rusland, Duitsland, Amerika, *NT XXII* (1917), pp. 229-336; citaat: p. 231.
31. Pannekoek, De Russische revolutie, *NT XXII* (1917), p. 445.

B.A. Sijes, *Anton Pannekoek, 1873-1960 / Revolutie in Rusland en Duitsland, 1919-1921*

1. Pannekoek, De Russische revolutie, *NT XXII* (1917), p. 440.

2. Pannekoek, Die Entwicklung der Weltrevolution und die Taktik des Kommunismus, *Kommunismus, Zeitschrift der Kommunistischen Internationale für die Länder Südosteuropas* I, Heft 28-29 (1.8.1920). Ook als brochure verschenen; citaat: p. 3.
3. Pannekoek, De Russische revolutie, *NT XXII* (1917), pp. 438, 439.
4. Pannekoek, De Russische revolutie, *NT XXII* (1917), pp. 554, 557-558, 560.
5. Resolutie aangenomen door het Centraal Comité van de RSDAP (b) op 23 (10) oktober 1917. (Lenin, Werke 26, pp. 176-177).
6. Pannekoek, De Russische revolutie, *NT XXIII* (1918), p. 125.
7. Id., p. 138.
8. Id., p. 124.
9. Id., p. 131.
10. Id., p. 132.
11. Id., p. 142.
12. Id., pp. 122-123.
13. Id., p. 122.
14. Id., p. 119-142.
15. Het overzicht werd opgesteld naar gegevens van U. Brüggman, Die russischen Gewerkschaften in Revolution und Bürgerkrieg, 1917-1919, Wiener Neustadt 1973; Oskar Anweiler, Rätebewegung in Russland, Leiden 1958; Friedrich Pollock, Die planwirtschaftlichen Versuche in der Sowjetunion, 1917-1927, Leipzig 1929.
16. Pannekoek, De Russische revolutie, *NT XXIII* (1918), p. 35, 125. Zie ook de polemiek van Pannekoek met Henriette Roland Holst in *De Nieuwe Tijd* XXVI 1921.
17. K. Horner—pseudoniem van Pannekoek—, De Groei van het Kommunisme, *NT XXIV* (1919), pp. 489-502; citaat: p. 497.
18. Id., p. 495.
19. Pannekoek, De Duitse Revolutie, *NT XXIII* (1918), pp. 509-515; citaat: p. 511.
20. Pannekoek, Na twee jaren, *NT XXIV* (1919), pp. 681-684; citaat: p. 684.
21. Frits Kool (ed.), Die Linke gegen die Parteiherrschaft, Olten-Freiburg i. Breisgau 1970, pp. 102-105.
22. K. Horner, Vóór het Kongres in Moskou, *NT XXV* (1920), pp. 481-487; citaat: p. 483.
23. Id., p. 484.
24. Id., p. 485.
25. Bock, Syndikalismus und Linkskommunismus, p. 252.
26. De links-radikale groepen, die zich twee weken eerder onder de naam 'Internationale Kommunisten Deutschlands' tot één groep verenigd hadden, sloten zich ook bij de Spartakusbund aan tot KPD (Spartakusbund).

27. Kool, Die Linke gegen die Parteiherrschaft, p. 102.
28. K. Horner, De Derde Internationale en de Wereldrevolutie, *NT XXV* (1920), pp. 161-169, 193-207, 257-271, vooral p. 165.
29. K. Radek, Die Entwicklung der Weltrevolution und die Taktik der kommunistischen Parteien im Kampfe und die Diktatur des Proletariats, z.j. [1919]. Pannekoek deed deze uitspraak in Horner, Derde Internationale en Wereldrevolutie, p. 169. Radek was eind 1918 uit Rusland naar Duitsland gestuurd maar werd in februari 1919 gearresteerd. In de gevangenis onderhield hij contacten met onder meer Rathenau en generaal Von Seeckt. Pannekoek beschouwde hem als de man, 'die van uit zijn Berlijnse gevangenis als de geestelijke leider van de taktiek der Duitse "Centrale" werkte'. Horner, Derde Internationale en Wereldrevolutie, p. 169.
30. Horner, Derde Internationale en Wereldrevolutie, p. 168.
31. Kool, Die Linke gegen die Parteiherrschaft, pp. 104-105. Zie ook Horner, De revolutie schrijft voort, *NT XXIV* (1919), pp. 209-211.
32. Horner, Groei van het Kommunisme, *NT XXIV* (1919), p. 495.
33. Pannekoek, Sovjet-Rusland en het West-Europese Kommunisme, *NT XXVI* (1921), pp. 436-448; speciaal pp. 437-438.
34. Horner, Vóór het Kongres, *NT XXV* (1920), p. 483.
35. Horner, Derde Internationale en Wereldrevolutie, *NT* (1920), pp. 269-270.
36. Horner, Vóór het Kongres, *NT XXV* (1920), p. 484.
37. Id., p. 486.
38. Pannekoek, Sovjet-Rusland en het West-Europese Kommunisme, *NT XXVI* (1921), p. 445.
39. Id., p. 440.
40. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung III: Von 1917 bis 1923, Berlin 1966, pp. 604-605.
41. N. Lenin, De 'linkse' stroming, een kinderziekte van het kommunisme, Amsterdam z.j.
42. Lenin, De 'linkse' stroming, p. 23.
43. Id., pp. 24, 28, 53.
44. Offener Brief an den Genossen Lenin, eine Antwort auf Lenin's Broschüre: Der Radikalismus, eine Kinderkrankheit des Kommunismus, Berlin z.j. [1920]. Een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel: Open Brief aan partijgenoot Lénin, Amsterdam 1921.
45. Horner, Derde Internationale en Wereldrevolutie, *NT XXV* (1920).
46. *Kommunismus*, 1920 I, pp. 976-1018. (Zie ook noot 2).
47. Anton Pannekoek, Weltrevolution und kommunistische Taktik, Wien 1920. Probleme der proletarischen Revolution 2.
48. Herinneringen, p. 200.
49. Pannekoek, Weltrevolution, p. 46.

50. Margarete Buber-Neumann, *Kriegsschauplätze der Weltrevolution. Ein Bericht aus der Praxis der Komintern 1919-1943*, Stuttgart-Degerloch 1970, pp. 46, 52.

51. Herman Gorter, *De lessen van de Maartbeweging*. Naschrift op de 'Open brief aan Lenin', *NT XXVI* (1921), pp. 369-375; p. 375.

52. Gorter, *Lessen Maartbeweging*, p. 369.

53. Gorter, *Lessen Maartbeweging*, p. 375.

54. Ant. Pannekoek, *De crisis in Rusland*, *NT XXVI* (1921), pp. 263-268.

55. Ant. Pannekoek, *Rusland en het kommunisme* (antwoord aan Henriette Roland Holst), *NT XXVI* (1921), pp. 640-660. 'In 1920 dachten wij toen de mogelijkheid, dat in Rusland het kommunisme krachtig zou kunnen opbloeien als een associatie van individuele kleinboerse landbouw en kommunistisch georganiseerde industrie en staatsbeheer, terwijl West-Europa, door de kracht van tegenweer die het kapitalisme kon bieden, in een verscheurende klassenstrijd bleef stagneren.' Id., p. 642. Henriette Roland Holst publiceerde in hetzelfde nummer het artikel 'Sovjet-Rusland en de proletarische revolutie. (Antwoord aan Anton Pannekoek)', *NT XXVI* (1921), pp. 661-676.

56. Pannekoek, *Krisis Rusland*, *NT XXVI* (1921), p. 264.

57. Id., p. 267.

58. Id., p. 268.

59. Ant. Pannekoek, *De opmars der reactie*, *NT XXVI* (1921), pp. 161-172; citaat: p. 172.

60. *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung III*, pp. 576-578.

61. Pannekoek, *Het Duitse kommunisme*, *NT XXIV* (1919), pp. 777-785; citaat: p. 778.

62. Pannekoek, *Sovjet-Rusland en het West-Europese Kommunisme*, *NT XXVI* (1921), p. 448.

63. *De economische grondslagen van de radenmaatschappij*, Serie Spartacus-uitgaven, Amsterdam 1972, pp. 24-25.

64. Pannekoek, *Weltrevolution und kommunistische Taktik*, p. 49 (Nachtrag).

65. Ant. Pannekoek, *Hulpaktie en klassenstrijd*, *NT XXVI* (1921), pp. 519-523; citaat: pp. 519-520.

66. Id., p. 523.

67. Pannekoek, *Sovjet-Rusland en het West-Europese Kommunisme*, *NT XXVI* (1921); en in dezelfde jaargang van *De Nieuwe Tijd* van Pannekoek, *Hulpaktie en klassenstrijd*; *Rusland en het Kommunisme*. Herman Gorter, *De Internationale van Moskou*; Henriette Roland Holst, *De nieuwste aanval op Sovjet-Rusland*, *NT XXVI* (1921), pp. 524-544 en *Sovjet-Rusland en de proletarische revolutie* (antwoord aan Anton Pannekoek), *NT XXVI* (1921), pp. 661-676.

68. Roland Holst, *De nieuwste aanval op Sovjet-Rusland*, p. 525.

69. Pannekoek, *Rusland en het kommunisme*, p. 641.

70. *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung III*, pp. 617-619.

71. Geciteerd bij Werner T. Angress, *Stillborn Revolution. Die Kampfzeit der KPD, 1921-1923*, Wiener Neustadt 1973, p. 229.

72. O. Ihlau, *Die roten Kämpfer, Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*, Meisenheim am Glan 1969, p. 24.

73. Pannekoek, *Rusland en het kommunisme*, p. 643.

74. Id., p. 644.

75. Id., pp. 645, 647.

76. Id., p. 647.

77. Id., p. 656.

78. Id., p. 657.

B.A. Sijes, *Anton Pannekoek, 1873-1960 / Na nederlaag en scheuring, 1921-1960*

1. Herinneringen, p. 208.

2. Herinneringen, pp. 208, 209.

3. Sterrenkundige herinneringen, pp. 236, 237.

4. Pannekoek werkte als leraar een paar maanden in 1915 in Helmond, van 1915 tot 1917 in Hoorn en in de jaren 1917 tot 1919 in Bussum: Sterrenkundige herinneringen p. 239. In 1918 werd hij lektor in de sterrenkunde, in 1925 buitengewoon—en in 1932 gewoon hoogleraar.

5. Herinneringen, p. 209.

6. *NT XXVI* (1921), p. 2 van de omslag. Pannekoek, *Herinneringen*, p. 209. In een brief van Pannekoek aan de KAPN-secretaris, 12 maart 1927 motiveert hij zijn standpunt duidelijk: 'Ik beschouw het partijwezen en de opvatting van partijlidmaatschap voor een groot deel als overblijfsel uit de vroegere socialistische tijd van de arbeidersbeweging, dat, hoewel in sommige opzichten onvermijdelijk, toch over het geheel nadelig is. Om die reden blijf ik er buiten staan'. Koll. Canne Meijer 38.

7. Zie voor de motieven van de oprichting van de KAPN: *De Kommunistische Arbeider, Orgaan van de Kommunistische Arbeiders Partij in Nederland* 19 nov. 1921, I 1. en de Kollektie van Canne Meijer, Manuscripten I, map 2.

8. A.P., *Partijgeschillen*. (Naar aanleiding van de kwestie-Enschede.) *NT XXVI* (1921), pp. 376-379; citaat: p. 377.

9. Id., pp. 376, 377.

10. In oktober 1924 verliet Canne Meijer, belangrijk medewerker aan *De Kommunistische Arbeider*, de KAPN. Bij het opzeggen van zijn lidmaatschap op 26 oktober 1924 schreef hij o.a.: 'Deze organisatie is geworden tot een politieke sportvereniging ...'. Koll. Canne Meijer 25/5.

11. Van 1927 tot maart 1940 werd 'Persmateriaal van de groepen van Internationale Communisten' (*PIC*) uitgegeven. Bovendien verscheen van 1938 tot

maart 1940 het blad *Radencommunisme, Marxistisch Maandschrift voor zelfstandige klassebeweging*.

Na de fusie van de GIC met een deel van de leden van de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP)—tijdens de Tweede Wereldoorlog—werd sedert april 1945 het maandblad *Spartacus* door de Communistenbond 'Spartacus' en sedert 25.5.1945 het weekblad *Spartacus* uitgegeven. Na een konflikt over de functie en taken van op te richten revolutionaire bedrijfskernen, trad een deel van de vroegere leden van de GIC uit de Spartacusbond. Zie Koll. Pannekoek 10/27, brief van Canne Meijer aan Pannekoek, 4.8.1947. Zij gaven sedert februari 1948 opnieuw het blad *Radencommunisme, Tijdschrift voor zelfstandige klassebeweging* uit. Het was een 'Uitgave van de Groep van Radencommunisten Nederland'. Er kwamen slechts enkele nummers uit: het eerste in februari 1948 en het tweede van april 1948. Mogelijk zijn dit de enige geweest. Het overgebleven deel van de Communistenbond zette de uitgave van *Spartacus* tot op heden voort; het blad heeft als ondertitel 'Orgaan ter bevordering van de zelfstandige arbeidersstrijd'. Van de groep *Spartacus* scheidde zich een aantal personen af en vormde een nieuwe groep, die sedert 1963 *Daad en gedachte, Orgaan gewijd aan de problemen van de zelfstandige arbeidersstrijd* uitgaf. In de ondertitel van *Daad en Gedachte* bracht de nieuwe groep tot uitdrukking, dat zij zich wenste te beperken tot de studie van de zelfstandige arbeidersstrijd omdat het bevorderen van de zelfstandige arbeidersstrijd een onmogelijkheid zou zijn. Beide groepen propageren dezelfde doeleinden als de vroegere GIC.

De GIC gaf verschillende, meestal gecyclostileerde geschriften uit; bijvoorbeeld 'De beweging van het kapitalistisch bedrijfsleven', 'Grondbeginselen der communistische productie en verdeling', Amsterdam 1931; 'Eenheidsbesef en klassenstrijd', 'Stellingen over het bolsjewisme'.

Door een aantal leden van de GIC werd ook *Proletenstemmen* uitgegeven. Hiermede werd bij de stempelokalen, op vergaderingen en op markten op uitgebreide schaal gekolporteerd. De belangrijkste persoon in deze groep was Age van Agen.

Tevens gaf de GIC uit: *Rätekorrespondenz—Theoretisches und Diskussionsorgan für die Rätebewegung*.

Ook verscheen een blad in Esperanto 'Klasbatalo'. Dit was een zelfstandig orgaan maar werd verzorgd door leden van de GIC. Artikelen uit de *PIC* werden ook in dit blad opgenomen. Het eerste nummer verscheen sept. 1936. Tenslotte moet nog de uitgave van *Der internationale Beobachter* vermeld worden; een tijdschrift dat werd uitgegeven door een lid van de vroegere 'Rote Kämpfergruppe'; de administratie, het stencillen en de verzending geschiedde door de GIC. Het tijdschrift bevat zeer veel voor die tijd belangwekkend materiaal. De eerste oplage bedroeg 700 exemplaren maar dit daalde, als ik mij goed herinner, tot ongeveer de helft. Collectie Canne Meijer 100 A, Canne Meijer aan Mattick, 18.12.1938.

Naast de GIC waren nog andere gelijkgezinde groepjes radencommunisten voor 1940 werkzaam, o.a. in Leiden en Rotterdam. Deze en de reeds eerder genoemde groepen gaven vrij regelmatig hun bladen en blaadjes uit. Canne Meijer schreef Mattick op 6.1.1938 dat gemiddeld—dus de wekelijkse en de maandelijkse bladen gezamenlijk gerekend—de totale oplage in één maand 11.000 exemplaren bedroeg. Er zouden regelmatig vier kranten in omloop gebracht zijn. Koll. Canne Meijer 100 A, H. Canne Meijer aan Mattick, 6.1 en 18.12.1938.

12. In juni 1921 zou de AAUD ongeveer 200.000 leden hebben geteld. Buiten het organisatorisch verband van de AAUD waren er echter nog vele andere bedrijfsorganisaties, waaronder syndicalistisch georiënteerde organisaties. Na de scheuring in december 1920 verliet ongeveer de helft van de leden de KAPD. De AAUE gaf in 1922 een ledental op van 212.000. Zie: Economische Grondslagen, pp. 24, 29.

13. Id., p. 30.

14. Id., p. 31.

15. H. Gorter, De organisatie voor de klassenstrijd van het proletariaat, 1922, p. 15.

16. Uitvoeriger hierover: G. Mergner, Arbeiterbewegung und Intelligenz, Starnberg 1973.

17. Otto Rühle, Die Revolution ist keine Parteisache!, Berlin-Wilmersdorf 1920.

18. Geciteerd door Kool, Die Linke gegen die Parteiherrschaft, p. 536.

19. Economische Grondslagen, p. 32.

20. Id., p. 33.

21. Ihlau, Die roten Kämpfer, p. 33.

22. Economische Grondslagen, p. 33.

23. Id., p. 34.

24. Gegevens hierover zijn te vinden in de collectie van H. Canne Meijer.

25. Kool, Die Linke gegen die Parteiherrschaft, p. 152.

26. Pannekoek schreef anoniem een artikel Beginsel en taktiek dat gepubliceerd werd in *PIC* 1927. Dit was een Nederlandse vertaling van het artikel, dat hij onder het pseudoniem K. Horner in het Duits publiceerde in *Proletarier. Monatsschrift der Kommunistischen Arbeiter-Partei Deutschlands*, Berlin, VII, 7 (juli 1927), pp. 141-147; 8 (augustus 1927), pp. 178-186, onder de titel 'Prinzip und Taktik'. Een vertaling van dit laatstgenoemde artikel nam Jaap Kloosterman op in zijn bloemlezing: Anton Pannekoek, Partij, Raden, Revolutie. Samengesteld en van aantekeningen voorzien door Jaap Kloosterman. Amsterdam 1972, als deel in de Kritiese Bibliotheek, Van Gennep. De twee Nederlandse versies zijn uiteraard niet identiek. In de bloemlezing staat het artikel Beginsel en taktiek op pp. 22-50. De naar het artikel in *PIC* 1927 geciteerde passage is te vinden op p. 48.

27. Pannekoek, Partij, Raden, Revolutie, p. 34.

28. Id., p. 33.

29. Id., pp. 27-28.

30. Pannekoek schreef dit in een brief aan zijn dochter en schoonzoon, 25.11.1945.

31. P. Aartsz [Ps. van Anton Pannekoek], De arbeidersraden. Amsterdam, De Vlam 1946, 2 dln. I De taak. De strijd; II. De gedachte. De vijand. Naschrift: De oorlog. Hier wordt geciteerd naar de 2de druk, uitgekomen bij Van Gennep, Amsterdam 1971. Voor de andere groei van China zie aldaar, pp. 250-264.

32. A. Pannekoek, Partij en arbeidersklasse, *PIC IX*, 1.1.1936, pp. 6-10 en in het Duits in *Rätekorrespondenz* 15 (maart 1936), pp. 1-6. Ook opgenomen in: Anton Pannekoek, Partij, Raden, Revolutie, pp. 111-117; citaat: p. 111.
33. Id., p. 113.
34. Zie: Stellingen omtrent revolutionaire bedrijfskernen door de GIC opgesteld, gedateerd 30.6.1931, als discussiebijdrage voor het congres op 5.7.1931 te Den Haag, gehouden door de Alarmgroep; en Stellingen omtrent partij en dictatuur, opgenomen in de brochure Aan alle revolutionaire arbeiders, z.p. z.j., waarschijnlijk opgesteld in de winter 1933-1934. Deze 'Stellingen' zijn opgenomen in de bloemlezing van Kloosterman: Anton Pannekoek, Partij, Raden, Revolutie, resp. pp. 171-176 en 177-181; de annotatie van Kloosterman over de tijd van ontstaan op pp. 224-225.
35. Koll. Canne Meijer 100 A, ongedateerde brief van Canne Meijer aan P. Mattick. In deze brief schreef Canne Meijer dat hij 40 jaar was. Aangezien hij in 1890 geboren werd, moet de brief ± 1930 geschreven zijn.
36. Deze verhandeling werd grotendeels geschreven door Jan Appel, zie Herinneringen, p. 215, en noten 146-148. Pannekoek schreef aan Wiessing 'Di. een belangrijk programgeschrift, dat de groei der maatschappelijke denkbeelden duidelijk laat zien'. Kollektie Wiessing 78, geschreven 16.6.1956.
37. Economische Grondslagen, pp. 34 e.v.
38. Zie Pannekoeks ontwerp voor 'De toekomst der beschaving; Cahier III, pp. 11-14; Cahier VI, p. 32.
39. Pannekoek aan Canne Meijer 12.12.1954. Kollektie Canne Meijer.
40. Canne Meijer aan Pannekoek 15.9.1946. Koll. Pannekoek 10/3-5.
41. Pannekoek aan Canne Meijer, 23.9.1946. Zie ook Pannekoek aan Canne Meijer, 1.1.1948: 'Ik merk aan mezelf hoe een stille teleurstelling van machteloo geworstel je inwendig mismoedig maakt, en hoe je dan in de zorgeloze onwetende drukte van de anderen moeilijk kunt meeleven'. Kollektie Canne Meijer.
42. Pannekoek aan Canne Meijer, 12.12.1954. Kollektie Canne Meijer.
43. In 1938 schreef Canne Meijer aan Mattick in een brief van 6.1.1938: 'Ich selbst fühle mich "ausgeschrieben" und daher habe ich jetzt meine Haupttätigkeit in der mündlichen Propaganda verlegt'. (Koll. Canne Meijer 100 A).
44. Herinneringen, p. 208.
45. Pannekoek aan Sijes, 21.1.1953. (Kollektie Sijes).

Anton Pannekoek, *Herinneringen uit de arbeidersbeweging / In Nederland*

1. A. Pannekoek schreef zijn herinneringen thuis in Amsterdam, waar op 9.10.1944 de levering van elektriciteit aan partikulieren, op last van de Duitse bezetter, werd stopgezet.

2. Nicolaas Gerard Pierson (1839-1909), econoom en staatsman; leraar staathuishoudkunde te Amsterdam (1865-1868); in 1864 een van de oprichters van de Kas-Vereeniging; president van de Nederlandsche Bank (1884-1891), minister van financiën (1891-1894 en 1897-1901) en formateur van het kabinet Pierson-Goeman Borgesius 1897; auteur van het Leerboek der Staathuishoudkunde deel I (1884) en II (1890).

3. Frederik Adolf Pannekoek (1869-1955), officier; op vrij jonge leeftijd gepensioneerd. Op hem volgde Antonie (1873-1960) de schrijver van deze herinneringen, en hun zusters Johanna Hendrika (1876-1927) en Geertruida (1880-1971), beiden oorspronkelijk onderwijzeres. Geertruida (Trui of Truus), gehuwd met dr. D.H. Brauns, woonde een tijdlang in de Verenigde Staten. (Mededeling familie Pannekoek).

4. Ferdinand Lassalle (1825-1864), jurist; werkte in 1848 mee aan de *Neue Rheinische Zeitung* van o.a. Marx; gaf de stoot tot de oprichting van de Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (ADAV) in 1863 en was een voorstander van de oprichting van produktieve associaties met hulp van de staat. De ADAV ging in 1875 samen met de SDAP (opger. 1869) met het programma van Gotha als grondslag.

5. Karl Marx (1818-1883); emigreerde in 1843 uit Duitsland en vestigde zich in 1849 definitief te Londen; publiceerde in 1848 het Communistisch Manifest, redigeerde in 1848-1849 de *Neue Rheinische Zeitung*. Zijn belangrijkste werk, *Das Kapital*, verscheen in 1867; deel II en deel III werden na zijn dood door F. Engels in 1885 en 1894 gepubliceerd.

6. Eugen Richter (1838-1906), jurist; Duitse links-liberaal en een van de invloedrijkste leiders van de Fortschrittspartei; lid van de Rijksdag (1867), lid van het Pruisische huis van afgevaardigden (1869), in oppositie tegen de protektionistische politiek van Bismarck en de 'Nationalliberalen'. Hij schetste in 'Sozialdemokratische Zukunftsbilder' (1891) een negatief beeld - tegenover A. Bebel - van een sociaal-demokratische ontwikkeling in de toekomst.

7. W.H. de Graaff (1873-1959), bloemist, later bollenkweker; kwam vanuit Sassenheim in januari 1901 te Leiden wonen, trouwde met Franziska Levy (gewoonlijk Fränze genoemd), in 1871 geboren te Berlijn, die zich in 1901 eveneens in Leiden vestigde. In 1909 werd hij lid van de Sociaal-Demokratische partij en in 1918 van de Communistische partij in Nederland maar hield zich organisatorisch steeds op de achtergrond.

8. Edward Bellamy (1850-1898) jurist; schreef o.a. de sociale romans *Looking Backward*, Boston 1888 en *Equality*, New York 1897. Frank van der Goes vertaalde *Looking Backward* o.d.t. In het jaar 2000, Amsterdam 1890; daarna vele herdrukken. Een zekere A.C.B. vertaalde *Equality* o.d.t. *Gelijkheid voor Allen*, Den Haag z.j. (omstreeks 1900). Een exemplaar van dit laatste boek - uit het bezit van Pannekoek - is in de IISG-bibliotheek. De aanhangers van Bellamy ageerden tegen het maken van winst door particulieren en vóór het brengen van grond en produktiemiddelen in handen van de gemeenschap.

9. Pannekoek bedoelt hier de gemeenteraadsverkiezingen (begin juli 1899), toen hij actief was voor de liberale kiesvereniging.

10. Ernst Frederik van de Sande Bakhuyzen (1848-1918), sterrenkundige; observator van de Leidse sterrenwacht (1871), daarna directeur van deze instelling (1907-1918), sinds 1909 buitengewoon hoogleraar te Leiden.

11. De ouders van A. Pannekoek waren Johannes Pannekoek (1825-1916), boekhouder, later bedrijfsleider van een kleine ijzergieterij te Vaassen, daarna wonende te Apeldoorn, en Wilhelmina Dorothea Beins (1842-1920), afkomstig uit Drente en oorspronkelijk vroedvrouw. (Mededeling van de familie Pannekoek).

12. Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), Luthers predikant, trad in 1879 uit de kerk; redakteur van *Recht voor Allen* (1879-1896), na de vorming van de Sociaal-Demokratische Bond (1881) leider van de sociaal-democratie in Nederland, lid van de Tweede Kamer (1888-1891); kreeg na 1892 steeds meer sympathie voor het anarchisme en werd definitief anarchist in 1897 en redakteur van *De Vrije Socialist* (1897-1919).

13. De Sociaal-Demokratische Arbeiderspartij (SDAP) werd in augustus 1894 opgericht toen een aantal leden van de Sociaal-Demokratische Bond de anarchistische koers van deze SDB afwees; oprichters waren o.a. P.J. Troelstra en F. van der Goes.

14. 'Pannekoek S.D.' (S.D. = sociaal-democraat) diskussieerde op een openbare vergadering te Leiden op 15.11.1899, georganiseerd door het departement Leiden van 't Nut, de vrijzinnige kiesvereniging, de kiesvereniging Vooruitgang en de afd. Leiden van het ANWV, waar Th.M. Ketelaar (toen van de Radikale Bond) sprak over het wetsontwerp op de leerplicht. Pannekoek was 'zeer breedspakig (bij het vervelende af)' in het uiteenzetten van zijn ideeën en pleitte tenslotte voor verstrekking van vrije voeding en vrije kleding aan de leerlingen. (*De Werkmansbode*, december 1899, p. 62).

15. Jan Anton Fortuyn (1855-1940), een van de oprichters van de SDAP, was ook uitgever en eigenaar van het socialistische maandblad *De Nieuwe Tijd* (1896-1921). Fortuyn was in zijn jonge jaren in Amsterdam actief in de beweging voor algemeen kiesrecht geweest en werd in 1882 lid van de afdeling Amsterdam van de SDB, waarin hij organisatorisch een belangrijke rol speelde. De arbeidersbeweging tot de oprichting in 1894 van de SDAP wordt gewoonlijk 'de oude beweging' genoemd.

16. *Die Neue Zeit, Wochenschrift der deutschen Sozialdemokratie*, verscheen in de jaren 1883-1923; redakteur was Karl Kautsky, uitgever J.H.W. Dietz te Stuttgart.

17. J.H.W. Dietz (1843-1922), oorspronkelijk typograaf, afkomstig uit Lübeck en o.a. werkzaam in Hamburg; werd omstreeks 1874 lid van de ADAV. Hij stichtte in 1881 zijn uitgeverij in Stuttgart, die vanaf jan. 1883 *Die Neue Zeit*, jan. 1884 *Der Wahre Jacob* en vanaf 1892 *Die Gleichheit* uitbracht; in de serie 'Internationale Bibliothek' verschenen tussen 1885-1922 vele, voor de sociaal-democratie belangrijke boeken.

18. Nadat een eerste poging in 1898 om een afdeling van de SDAP in Leiden te stichten, mislukt was, werd op 31.5.1899 de afdeling opgericht. De eerste leden waren: C. Brune (voorzitter), C.H. Ketner (sekretaris; chem. student), J. Brugman jr. (penningmeester), W.H. de Graaff (bollenweker), W. van Ravesteyn (litt. stud.), J.A.N. Knuttel (litt. stud.), A.W. Stellwagen (student). Pannekoek is waarschijnlijk in de loop van de maand juli 1899 lid van de SDAP geworden. In totaal telde de afdeling in het eerste jaar 8 leden, van wie er vijf student waren. Pannekoek hield op 9.10.1899 een inleiding voor de afdeling over woningtoestanden. De voorzitter Brune werd werkloos en ging toen buiten Leiden werken. In zijn plaats werd op 12 februari 1900 Panne-

koek gekozen: vijf stemmen waren voor Pannekoek, twee stemmen kreeg W.H. de Graaff. (SDAP-afd. Leiden notulenboek 1899-1903; SDAP-archief, corr. met de afd. Leiden; Van Ravesteyn, Wording, p. 21).

19. Mr. Maurits Mendels (1868-1944 Theresienstadt), jurist; was als student actief voor de liberale kiesvereniging in Leiden; promotie (1894), daarna journalist te Groningen en Zwolle (1898). Hij werd in 1899 lid van de SDAP en schreef onder het pseudoniem Ictus; journalist bij *Het Volk* (1900-1902), propagandist in de Zaanstreek (1902-1906) waar hij het blad *De Voorpost* oprichtte, en daarna te Utrecht; advocaat in Amsterdam (1909) en toen enkele maanden lid van de SDP; lid van de Tweede Kamer voor de SDAP (1913-1918) en van de Eerste Kamer (1919-1937).

20. De aanhangers van Domela Nieuwenhuis in zijn anarchistische periode werden naar zijn blad *De Vrije Socialist*, meestal 'vrijen' genoemd.

21. De andere afgevaardigde was L. Volkers (Notulenboek afd. Leiden). Op het SDAP-kongres te Rotterdam (15-16.4.1900) kwam het alcoholvraagstuk aan de orde. Deze kwestie werd op voorstel van Pannekoek aangehouden. (Congresverslag SDAP 1900, p. 51).

22. Frank van der Goes (1859-1939), oorspronkelijk werkzaam in het verzekeringswezen en letterkundige; een van de oprichters van *De Nieuwe Gids*; oprichter van *De Nieuwe Tijd* (1893 en 1896), waarvan hij lange tijd redakteur was; sloot zich in 1890 aan bij de SDB, doch raakte spoedig in konflikt met Domela Nieuwenhuis; in 1894 een van de oprichters van de SDAP, behoorde tot de linkerzijde binnen de SDAP, vertaalde van Marx *Das Kapital I*; redakteur van *Het Weekblad* (1909-1919), redakteur buitenland van *Het Volk* (1912-1925), in 1932 lid van de Onafhankelijk Socialistische Partij en na 1935 van de Bond van Revolutionaire Socialisten.

23. Pieter Lodewijk Tak (1848-1907), journalist; o.a. redakteur van het radikale dagblad *De Amsterdammer* (1883); oprichter en redakteur van *De Kroniek, Een Algemeen Weekblad* (1895-1907). Hij sloot zich in 1899 bij de SDAP aan; hoofdredakteur van *Het Volk* (1903-1906), lid van de Tweede Kamer (1905-1907); hij was lid van de Amsterdamse gemeenteraad in 1904-1907. (Borrie, P.L. Tak).

24. De discussie over waardetheorie tussen Van der Goes, Saks en Pannekoek begon in *De Kroniek*—naar de omslag 'geel' genoemd—van 5.11.1899 en zette zich voort tot in het nummer van 21.1.1900.

25. Piet Wiedijk (pseudoniem J. Saks) (1867-1938), apotheker, lid van de Sociaal-Demokratische Bond (1892), daarna van de SDAP; redaktiesekretaris van *De Nieuwe Tijd* (1902-1913), lid van de SDP (1909-1915). (De Jong, Saks).

26. In november 1899 werd de Engelse bezettingsmacht in Ladysmith (Zuid-Afrika) ingesloten door de Boeren, die in maart 1900 het beleg moesten opheffen. Een 'long Tom' is een lang en wendbaar (scheeps)kanon.

27. A. Plannekoek schreef een artikel 'Misverstand', gedateerd juli 1899, in *Het Sociaal Weekblad* 5.8.1899, waarin hij Treub aanviel. De kern daarin was de vraag in hoeverre ideeën door materialistische produktiefactoren worden bepaald. Dit is de eerste openlijke uiting van de verandering in Pannekoeks denken. Hieruit ontwikkelde zich een polemiek tussen Treub in *Het Sociaal Weekblad* en Van der Goes in *De Kroniek* vanaf 15.10.1899, J. Saks

41. Abraham Kuyper (1837-1920), oorspronkelijk predikant, daarna hoogleraar aan de Vrije Universiteit (1880-1901); minister-president en minister van Binnenlandse Zaken (1901-1905); schreef 'Ons Program' in 1879 voor de in 1878 opgerichte Anti-Revolutionaire Partij.

42. Willem Oosterbaan (1878 te Warffum), bakker; vertrok op 25 januari 1906 definitief naar Den Haag. (Mededeling Gemeentelijke archiefdienst te Leiden).

43. *Neue Preussische (Kreuz-)Zeitung*. Orgaan van de Kreuzzeitungspartei, spreekbuis van de uiterste rechtervleugel van de Pruisische conservatieven.

44. Konstantin P. Pobedonostev (1827-1907), Russische rechtsgeleerde en politikus; 'Oberprokurator' van de Heilige Synode van de Russisch-orthodoxe kerk (1880-1905) en voormalig leermeester van tsaar Alexander III. Zijn extreem conservatieve opvattingen kregen grote invloed op de Russische politiek.

45. *De Kroniek*, 27.4.1901, pp. 131-132, A. Pannekoek, De school. De uitdrukking 'de zelfbeschikking van hen die het werk doen over hun eigen werk' werd pas later de gangbare uitdrukking van Pannekoek, wanneer hij over de arbeiders en het kommunisme sprak. In het artikel over 'De school' wordt deze formulering niet gebruikt. Ook in *Het Volk*, 31.1.1902, schreef hij 'De strijd over de vrije school' (ingezonden); id., 19.2.1902 'De Schoolkwestie' (ingezonden); id. 20.2.1902 'Recht om recht?' (ingezonden). Pannekoek had dus voor het congres duidelijk zijn tussenstandpunt gemarkeerd. Hij was vóór het voorstel van Troelstra, maar had daarvoor andere gronden.

46. De schoolkwestie ging over de nagestreefde gelijkstelling van het openbaar en het bijzonder (meestal op een bepaalde geloofsovertuiging gebaseerd) onderwijs in financieel opzicht. De Nieuwe Tijd-redacteuren vonden godsdienst in principe een privaat-zaak en voelden niets voor door de staat geldelijk gesteund bijzonder onderwijs.

47. Troelstra sprak in deze geest op het SDAP-kongres te Rotterdam, 15 en 16.4.1900. (Congresverslag, p. 10).

In een niet opgenomen ingezonden artikel, bedoeld voor *Het Volk*, 23 maart 1902, schreef W.H. de Graaff: 'de hoofdzaak van alle twist en tweedracht is gelegen in de besliste onbruikbaarheid van Troelstra als leidend redakteur.' (Troelstra, Inzake Partijleiding, pp. 132-133; afschrift in SDAP-archieef, Pers-Het Volk, correspondentie 1902). Het artikel werd afgewezen door J.F. Ankersmit, waarop W.H. de Graaff het nog eens persoonlijk toezond aan Troelstra. Daarna weigerde Troelstra in een brief aan het Partijbestuur van 26.3.1902 het hoofdredacteurschap van *Het Volk* te aanvaarden wegens de vijandigheid van o.a. de 'intellectuelen' en zond als voorbeeld de ingezonden brief van W.H. de Graaff uit Leiden. In een op zondagmorgen 30.3.1902, de eerste dag van het congres, geschreven brief aan Wibaut, rechtvaardigde De Graaff zijn handelwijze en ontkende dat hij gedreven was 'door slechte, grove motieven'. (archieef-Wibaut 13 A-G).

48. Op de huishoudelijke vergadering van de afdeling Leiden op 24.3.1902 stelde W.H. de Graaff de volgende motie voor: 'Het congres van oordeel dat "Het Volk" als propagandabladd voor de soc. dem. beginselen niet aan het doel beantwoordt, acht een krachtige principiele leiding van het dagblad noodzakelijk om een einde te maken aan de verwarring die in de partij heerscht en meent dat de resultaten bewezen hebben dat Troelstra hiervoor

niet de meest geschikte persoon is.'

Een amendement hierop werd ingetrokken. Pannekoek steunde De Graaff in zijn oordeel, terwijl De Graaff meedeelde dat hij Troelstra heeft gewaarshuud door een 'aangeboden artikelje in het "Volk"'. De motie wordt met alg. stemmen aangenomen... Bij de overige punten krijgen de afgevaardigden het mandaat naar bevind van zaken te handelen.' (SDAP-Leiden, notulenboek 1899-1903).

49. Henri Polak (1868-1943), diamantbewerker; was in Engeland (1886-1890); sloot zich in 1890 aan bij de SDB en werd al gauw sekretaris van de afdeling Amsterdam; medeoprichter van de SDAP in 1894 en een van de leiders van de grote diamantbewerkerstaking in 1894, daarna met J. van Zutphen, organisator van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB); voorzitter van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) (1906-1909); in 1913 lid van de Tweede, vervolgens van de Eerste Kamer; stond sympathiek tegenover de linkervleugel van de SDAP.

50. Er zijn van de vergadering van het Partijbestuur 'op de vooravond' van het congres (29.3.1902) geen notulen in het Notulenboek van het Partijbestuur van de SDAP.

51. Op het congres in Groningen (30 en 31.3.1902) kwam de schoolkwestie uitvoerig aan de orde. Pannekoek uitte toen kritiek op de behandeling van de schoolkwestie in *Het Volk*. Hij diende de motie in: 'Het congres is van oordeel dat voor discussies over vraagstukken, waarover de partij nog geen beslissing genomen heeft, niet de plaats van het hoofdartikel in het dagblad mag gebruikt worden.' Na discussie trok de afdeling Leiden zijn voorstel in en werd het voorstel van Amsterdam om de oude toestand te herstellen, bij acclamatie aangenomen. (Jaarverslag SDAP 1902, pp. 21-22).

52. Cornelis Hendrik Ketner (1877-1959), chemicus, in 1901 leraar aan de Rijks-HBS te Den Helder; promoveerde in 1919 bij prof. G. Heymans te Groningen op: Josef Dietzgen, een socialistisch wijsgeer, Amsterdam 1919; schreef vanaf 1916 in *De Socialistische Gids* over psychologische en wijsgerige onderwerpen. Evenals Heymans was hij filosofisch het monisme toegegaan.

53. De Leidse Bestuurdersbond werd op 6.4.1900 opgericht. Pannekoek was een der personen, die gedurende korte of langere tijd aan het werk van deze bond hebben deelgenomen. (Piëna, Een halve eeuw Leidse Bestuurdersbond, p. 13.) Volgens de notulen van de huishoudelijke vergadering van de afdeling op 14.3.1900: 'de afdeling is verder uitgenodigd tot aansluiting bij een bestuurdersbond; in eene gecombineerde bestuursvergadering is een bestuur van 5 leden benoemd dat een voorloopig reglement zal ontwerpen en dit aan de verenigingen ter goedkeuring voorleggen.' (SDAP-Leiden, notulenboek 1899-1903).

54. Het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV) was opgericht in 1871 om een tegenwicht te vormen tegen de Internationale Arbeiders Associatie, later 'Eerste Internationale' genoemd. Het ANWV wees de klasstrijd af.

55. De staking van 23 katoendrukkers van de Leidse Katoenfabriek (Felix Driessen) wordt in *Het Volk* op 8.8.1902 gemeld, waarna Anton Pannekoek in 'Van de Leidsche katoenfabriek' (*HV*, 10.8.1902, p. 1) en in 'De staking te Leiden' (*HV*, 19.8.1902) de oorzaken uiteenzet. De staking werd verlo-

ren en was op 27.9.1902 beëindigd. (*Het Volk*, 30.9.1902).

De staking van de kettingmakers bij de Nederlandse Grofsmederij wordt vermeld in *Het Volk*, 26.3.1902 en eindigde ongeveer een maand later met gedeeltelijke inwilliging van de eisen (id., 25.4.1902). Hierover schreef Anton Pannekoek 'De staking aan de Leidsche Grofsmederij' in *Het Volk*, 10.4.1902, p. 1.

56. Als punt 56 ingediend vanwege de afd. Middelburg (de woonplaats van F.M. Wibaut) stond de verbruikcoöperatie op de agenda van het 5e congres van de SDAP te Leeuwarden (2-3.4.1899). Wibaut leidde het onderwerp in en diende een iets gewijzigde resolutie in om het oprichten van verbruikcoöperaties te bevorderen waarvan 'een (derde) deel van de winsten zal worden bestemd ten bate der Arbeidersbeweging.' Deze resolutie werd met algemene stemmen aangenomen, evenals het voorstel, om een commissie voor de verbruikcoöperatie te benoemen. (Congresverslag SDAP 1899, pp. 42-45). Zitting in de commissie, die eind 1902 tot stand kwam en in januari 1903 als instelling van de partij door het PB werd erkend, hadden F.M. Wibaut te Middelburg en A.J. Doornbos te Delft. (SDAP-archief, Commissie Coöperaties).

57. Florentinus Marinus Wibaut (1859-1936), houthandelaar in Middelburg; vertaalde in 1891 de Fabian Essays in Socialism; sloot zich in 1897 aan bij de SDAP; verhuisde in 1904 naar Amsterdam. Lid van de gemeenteraad van Amsterdam (1907-1931), van 1914 met kleine onderbreking tot 1931 wethouder te Amsterdam o.m. van volkshuisvesting, levensmiddelenvoorziening en tenslotte van financiën; behandelde in *Het Volk* economische vraagstukken; bevorderde zoveel mogelijk coöperatieve activiteiten. (Borrie, Wibaut).

58. Pannekoek deelde in de afdelingsvergadering op 28.9.1903 mee, dat in Leiden een coöperatieve bakkerij tot stand was gekomen. Pannekoek was een tijdlang bestuurslid. Verbonden met deze coöperatie 'Vooruit' wilde men ook een zieken- en begrafenisfonds oprichten. (SDAP-Leiden, notulenboek 1899-1903; SDAP-archief, corr. met coöperaties, Leiden; *De Weeker*, 21.2.1903).

59. In een brief van 30.11.1900 noemt Pannekoek al Wibaut als mogelijke bron om de namen van partijgenoten, die de Leidse coöperatie willen steunen, te weten te komen. Op een latere briefkaart (poststempel 11.12.1900) deelt hij mee, te hebben geschreven aan R[ichard] R[oland] H[olst] te 's Gr[aveland], en aan twee adressen die deze hem opgaf nl. 'een Dr Stoop in Dordt en de Heer [Floris] Vos in Putten.' De bedoeling was dat vooral vakverenigingen zich in zouden zetten voor de verbruikcoöperatie, volgens de resolutie op het congres van 1899. (SDAP-archief, corr. met coöperaties, 1900, Leiden).

60. Waarschijnlijk verwacht Pannekoek hier de brochure van D. de Clercq, Glasgow en hare gemeente-organisatie, een voorbeeld van praktisch socialisme met eene beschouwing over inkomsten- of grondrente belasting, Amsterdam 1891, met latere brochures van Wibaut over gemeentepolitiek.

61. Zie voor de polemiek tussen Treub en Van der Goes, waarin J. Saks zich mengde: noot 27. Het eerste artikel van Pannekoek 'Geen verbetering' verscheen in *De Kroniek*, 7.1.1900.

62. Dr. Theodoor Stoop (1861-1933), arts te Dordrecht, lid van de SDAP, een van de oprichters van de afdeling Dordrecht van de SDAP (1900); lid van de gemeenteraad aldaar (1901-1927) en wethouder (1917-1927); mede-oprichter van de Centrale Arbeidersverzekering- en Depositobank te Den Haag in 1904. (Vliegen, Kracht III, pp. 141-143).

63. Hendrik Marks (1867 te Leiden), timmerman, leefde nog in 1940-1941 en wordt dan oud-administrateur van de Leidse Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruiksvereniging 'Vooruit' genoemd. (Mededeling Gemeentelijke archiefdienst te Leiden).

64. Christoffel Hendrik Kouw (1844-1925), instrumentmaker, eerst 15 jaar bij de Pyrotechnische werkplaatsen te Delft, daarna custos-mechanicus aan de Leidse Sterrenwacht (1876-1921); oprichter en bestuurslid van de Ned. Vereeniging tot afschaffing van sterke drank afd. Leiden; sinds 1883 voorzitter van de afd. Leiden van het ANWV, in 1886 lid van het Centraal bestuur van het ANWV, ondervoorzitter (1895-1916); zwager van de voorzitter van het ANWV B.H. Heldt. (*Werkmansbode*, maart 1898, augustus 1899; Jaarboekjes van het ANWV; mededelingen van de gemeentelijke archiefdienst Leiden; Leidsch Jaarboekje 1925-1926 LXXVII-LXXIX).

65. J.H. Wilterdink (1856-1931), observator aan de sterrenwacht te Leiden (1878-1918); lector in de instrumentkunde aldaar (1901-1910), doctor honoris causa te Leiden in 1902.

66. De openbare academische lezing van Bolland over 'Het maatschappelijke vraagstuk en deszelfs slechte oneindigheid' had plaats op 16 januari 1904 en verscheen in hetzelfde jaar in druk te Leiden. Pannekoek bekritiseerde deze in *De Kroniek*, 16 en 30.1.1904: 'De filosofie aan het woord' en 'De filosofie nog eens aan het woord'.

67. Een verslag van deze tweede lezing op 19.1.1904 staat in *De Weeker*, 23.1.1904: 'Een Professor over de Arbeidersbeweging'. *De Werkmansbode* reageerde hierop door een artikel (februari 1904, p. 75) en een ingezonden brief (maart 1904, p. 88) op te nemen.

68. Florimont Fonteyne (1856-1923), Belgisch priester in het bisdom Brugge, volgeling van de vooruitstrevende priester A. Daens; werd in 1900 uit zijn kerkelijke functies ontheven. In 1911 gaf hij het weekblad *De Volkseeuw* uit en werd in 1912 gekozen als lid van de Belgische Kamer.

69. A.A. Daens (1839-1907), opleiding bij de Jezuïeten te Aalst, priesterwijding 1873, stichtte met zijn broer P. Daens een Kristene Volkspartij. Het Daensisme was een vooruitstrevende volksbeweging, die hevig bestreden werd door de conservatieven, ten gevolge waarvan Daens als priester gesuspendeerd werd (1898); hij maakte in 1899 een tournee door Nederland, gaf in 1900 *De Volkseeuw* uit en was 1902-1906 lid van de Kamer van Afgevaardigden voor Brussel.

70. Ds R.J.W. Rudolph (1862-1914), gereformeerde predikant o.a. te Heinenoord en in Leiden.

71. F. van der Goes en R.J.W. Rudolph, Marx of Christus. Verslag van het openbaar debat gehouden op Donderdag 22 Maart 1906, Leiden 1906.

72. Op een kiesrechtmeeting, georganiseerd door de Leidse Bestuurdersbond, spraken Mw Wijnaendts Francken en Troelstra. Daar debatteerde Samson Zolang, naar hij zei, om Troelstra te beletten voor een tweede keer te spreken.

(*Het Volk*, 27.8.1902, p. 1 'Vrijheid van het woord'). Daarna besloot de Bestuurdersbond om Samson niet meer toe te laten op zijn vergaderingen. (*Het Volk*, 5.9.1902, p. 3). I.I. Samson (1872-?) oorspronkelijk diamantbewerker en actief in de staking van 1894, vervolgens colporteur en boekhandelaar te Amsterdam en Den Haag, uitgever van *De Zweep*; hij sympathiseerde met de beweging Gemeenschappelijk Grondbezit (GGB) en roerde zich ook in kwesties van de Haagse coöperatie De Volharding; gedurende de Eerste Wereldoorlog journalist.

73. In november en december 1902 waren er loonkonflikten in de haven van Amsterdam. De januari-staking 1903 brak echter uit over de vrijheid om zich te organiseren van de havenarbeiders, het verplicht lidmaatschap van de vakbond, de weigering om met ongeorganiseerden te werken. Deze staking kreeg grote uitbreiding door het besmet-verklaren van goederen, die door ongeorganiseerden waren behandeld. (Rüter, Spoorwegstakingen, pp. 260-281).

74. Jan Oudegeest (1870-1950), spoorwegbeambte bij Staatsspoor, lid van de Nederlandsche Vereeniging van Spoorwegambtenaren, later Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel genaamd, waarin Oudegeest bestuursfuncties zou vervullen; in 1897 lid van de SDAP. Hij was een van de organisatoren van de spoorwegstakingen van 1903 hoewel hij tegen het uitroepen van de aprilstaking (1903) was; werd in 1906 sekretaris van het pas opgerichte NVV, maar bleef voorzitter van de genoemde spoorbond. In 1909 volgde hij H. Polak op als voorzitter van het NVV, doch verliet het NVV om sekretaris te worden van het Internationaal Verbond van Vakverenigingen (1919). Lid van de Amsterdamse gemeenteraad (1907-1919).

75. In 1886 was de Nederlandsche Vereeniging van Spoorwegambtenaren te Amsterdam opgericht met als doel: ontwikkeling en ontspanning; deze kreeg in de jaren '90 het karakter van een vakbond. Dat leidde in 1898 tot het openstellen van de vereniging voor alle spoorwegpersoneel, onder de naam Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel. Jan Oudegeest, lid van de propaganda-commissie, werd toen redakteur van *Het Orgaan*. Het zwaartepunt van de 'Nederlandsche Vereeniging' kwam te liggen in Utrecht bij het personeel van Staatsspoor. (Rüter, Spoorwegstakingen, pp. 210-214).

76. F.H. Petter, een van de leiders van de in 1896 opgerichte Vereeniging van machinisten en leerling-machinisten 'Eendracht maakt macht'; in 1902 voorzitter van de Federatie van Spoorwegorganisaties;—met Oudegeest organisator van de eerste spoorwegstaking in 1903.

77. In de regeringsverklaring werd bij monde van A. Kuyper op 25.2.1903 het treffen in Durgerdam vermeld als reden om de hulp van de militia in te roepen. *Het Volk*, 27.2.1903, p. 2; zie ook *Het Volk*, 4.3.1903: 'Durgerdam als boeman'. Uitvoeriger over deze incidenten: Rüter, Spoorwegstakingen, pp. 278 e.v.

78. Bij de verkiezingen van 1901 voor de Tweede Kamer werd het distrikt Leeuwarden veroverd, waar ds. G.W. Melchers (1869-1952) kandidaat was. Deze was—vóór zijn theologische studie—beambte bij de HJSM geweest, o.a. stationschef te Purmerend (1887-1889). Melchers behandelde als kamerlid ook spoorwegvraagstukken. (Welcker, Melchers, pp. 2-6).

79. Het Comité van Verweer riep alle Plaatselijke Comité's op, zondag 8.3.1903 te maken tot 'nationale protestdag tegen de tuchthuyswet.' In Leiden werd deze in de Stadsgehoorzaal gehouden op 10 maart 1903 met naar

schatting 1300 man, niet alleen Leidse arbeiders, 'maar ook landarbeiders uit de omliggende dorpen'. Pannekoek nam het voorzitterschap waar en in plaats van Melchers en Hols (van de Typografenbond) traden als sprekers op Samson en Snijdelaar, voorzitter van de Typografenbond. Er was geen debat. De motie werd voorgelezen: 'De volksvergadering tegen het door de regering ingediende wetsontwerp tot aanvulling van het strafwetboek, hetwelk 1ste van alle Nederlandsche arbeiders het recht van staken op vermomde wijze aan banden wil leggen, 2de aan het spoorwegpersoneel en aan arbeiders in openbaren dienst het recht van staken wil ontnemen, protesteert tegen deze aanslag op een der weinige rechten van het arbeidende volk in Nederland; verklaart zich bereid met alle middelen, die het centrale comité van verweer zal willen aanwenden, tegen de wetwording van het wetsontwerp zich met alle kracht te zullen verzetten.' (*De Weeker*, 14.3.1903, p. 4).

80. *NT* 1903, pp. 162-171, Ant. Pannekoek, Een belangrijk oogenblik. Het stuk is gedateerd 18.2.1903.

81. Na het befaamde artikel van Troelstra 'Wat nu?' in de rubriek Op den Uitkijk, gedateerd 16.3.1903, in *Het Volk*, 17.3.1903, schreef Henriette Roland Holst 'Verandering van taktiek?' op 18 maart, gepubliceerd 24 maart in *Het Volk*. Troelstra werkte zijn visie nader uit in *Het Volk*, 25 maart: 'Politieke Werkstaking'. Het ingezonden stuk van Pannekoek, 'Wat nu?' (*Het Volk* 26.3.1903) bevatte de volgende zinnen: ...'Uw persoonlijke meening over het al of niet wenschelijke van een transportstaking ... hebt gij Zondag i.l. op de algemeene vergadering van het Comité van Verweer met de hoofdbesturen te berde kunnen brengen' ... Dit Comité werkt gewoon door en het advies van Troelstra dat daar tegenin gaat, kan alleen weifelingen bij de arbeiders veroorzaken, meent Pannekoek en vervolgt dan: 'daarom is het een verbreken van de pas verkregen eenheid, een vergriep tegen de andere verenigingen, een benadeling van de arbeidersbeweging en een oneer voor de partij' ... In deze brief komt het woord verraad niet voor.

M.S. Hamel schreef toen 'Wat nu?', id., 28.3.1903, waarin hij Troelstra steunde. Daaronder schreef Troelstra: 'Had dr. A.P. gehoor gegeven aan onzen raad, om zijn stukje terug te nemen, dan ware ook bovenstaand artikelje, dat in overdrijving en onbillijkheid niet bij Pannekoek's stukje ten achterblijft, in de pen gebleven. Zóó lokt het één het ander uit, zonder dat men iets wijzer wordt en slechts de vijand lacht.'

82. Reacties van redacteuren van *De Nieuwe Tijd* waren het reeds genoemde artikel van H. Roland Holst in *Het Volk* en van F. van der Goes, 'De reactie begonnen' in *NT* 1903, pp. 232-242 en vooral H. Gorter, 'De Politieke Toestand' in id., pp. 243-249.

83. Pannekoek aan de Commissie van Onderzoek inzake de staking, 28.4.1903. (archief Comité van Verweer 4).

84. Pannekoek aan J.A. van Zutphen, 16.7.1903. (archief J. van Zutphen 90).

85. De Centrale Arbeiders Levensverzekering- en Depositobank werd niet opgericht om de ontslagen spoorwegmensen aan werk te helpen. Jan Oudegeest en A. Harms, bestuursleden van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel werden wel bestuurslid van de Centrale bij de oprichting in 1904, naast vijf andere bestuursleden, van wie Hoejenbos, Stoop en Melchers eveneens SDAP-lid waren. (Welcker, Melchers, p. 9).

86. Nehemia de Lieme (1883-1940), aanvankelijk werkzaam op een bank, oprichter en directeur van de Centrale Arbeidersverzekering- en Deposito-bank (1904); tot 1937 actief in de Ned. Zionistenbond, voorzitter van deze bond in 1912-1918. Medeoprichter van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (1935). Hij was een door Marx beïnvloede, progressieve liberaal.

87. Het kongres te Enschede werd gehouden op 31.5 en 1.6.1903.

88. Troelstra deed op het kongres te Enschede (1903) een aanval op mevrouw Roland Holst en zei daarna 'maar zoo'n Pannekoek (gelach) schrijft daar dat ingezonden stuk, zonder te vragen: hoe zit de zaak in elkaar. Spr. schreef hem: ik kan er niet op antwoorden, want dan moet ik verklappen wat ik weet en niet zeggen mag... Maar Pannekoek, hoewel hij wist, dat spr. zich niet kon verdedigen, wilde toch dat zijn artikel werd geplaatst, waarin sprake was van verraad. Men behoeft nog geen doctor in de filosofie te zijn en sterren te kijken... (Levendige protesten van Gorter-Troelstra zegt: Gij moest protesteren tegen Pannekoek!) (p. 14) ... Gorter deelt mede waarom Pannekoek hier niet kon zijn. Spr. vindt Pannekoek's brief volstrekt niet zoo onbehoorlijk, hij is zeer scherp van toon, maar verder niet. Troelstra bespreekt echter Pannekoek's tweeden brief, dien de vergadering niet kent, en dat is unfair'. De weergave van het debat is waarschijnlijk gekuist. (Verslag van het 9e congres der SDAP, p. 15).

89. De zoon van J. Dietzgen, Eugen Dietzgen (1862-1929) was, nadat hij in de Verenigde Staten goede zaken had gedaan, teruggekeerd naar Europa. Hij werkte mee aan de *Sozialistische Monatshefte*, die Pannekoek 'revisio-nistisch' dus niet socialistisch vond.

90. *De Nieuwe Tijd* 1901, pp. 549-564, 605-620, 669-688. Onder dezelfde titel verscheen deze studie als brochure. J. Dietzgen wordt kort in het laatste deel vermeld.

91. Johanna Maria (An, Anna) Nassau Noordewier (1871-1957), trouwde op 15.7.1903 te Leiden met Antonie Pannekoek. Zij had Nederlands gestudeerd, was gepromoveerd en gaf te Leiden les aan de Meisjes-HBS. Zij was zeer muzikaal, speelde op professioneel niveau piano en gaf later pianoles. (Mede-deling familie Pannekoek).

92. Louise (Wies) Gorter-Cnoop Koopmans (1866-1916), trouwde in 1890 met Herman Gorter.

93. *NT* 1902, pp. 285-288, 324-333, 501-513, 564-579, 700-718, 771-796. Jos. Dietzgen, Het Wezen van den Menschenlijken Hoofdarbeid. Vert. van H. Gorter. Als brochure werd deze vertaling uitgegeven door Fortuyn, Amsterdam 1903.

94. Cornélie Huygens (1848-1902) schreef o.a. Barthold Meryan, een sleutelroman waarin verschillende personen uit de socialistische beweging werden uitgebeeld, gepubliceerd in 1897. De artikelen Darwin-Marx, *NT* 1900, pp. 65-74, 232-241, 265-282, 321-329; id. 1901, pp. 1-10, zijn in brochurevorm met een kleine aanvulling verschenen getiteld: Darwin-Marx, Bernstein als bestrijder van eene natuur-philosophische leer, Amsterdam 1901. Zij schreef in *Die Neue Zeit* 1902-1903 I, pp. 197-207 'Dietzgens Philosophie'. (Josine Meyer, Cornélie Huygens).

C.H. Ketner, Josef Dietzgen, een socialistisch wijsgeer, Amsterdam 1919, vermeldt wel dat Cornélie Huygens in Nederland de eerste was, die Dietzgen

bestudeerde (pp. 61-62), maar niet dat Pannekoek Dietzgen ook al kende blijkens het artikel in *De Nieuwe Tijd* van 1901 'De filosofie van Kant en het Marxisme'. Ketner staat tamelijk kritisch tegenover de filosofie van J. Dietzgen en wijst het gebruik daarvan 'als strijdwapen' voor het socialisme af, waartoe Pannekoek opwekte. (id., pp. 63, 82).

95. Joseph Dietzgen, Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft. Mit einer Einleitung von A. Pannekoek, Dietz, Stuttgart 1903.

96. F.A. Sorge (1828-1906), zoon van een Luthers predikant, volgde een opleiding tot leraar; sloot zich tijdens de revolutie van 1848/49 aan bij het vrijwilligerskorps van Willich in Baden; emigreerde vervolgens in 1849 via Zwitserland, België, Engeland naar de Verenigde Staten; stichtte daar in New York de Communistenclub en in 1867 een sectie van de Internationale Arbeiders-Associatie (de 'eerste' Internationale). Sorge woonde in 1872 het kongres te Den Haag bij; speelde een belangrijke rol in de leiding van de IAA toen de Algemene Raad in 1872 te New York werd gevestigd.

97. De bomaanslag en de schietpartij tussen politie en arbeiders te Chicago had plaats op 4.5.1886. J. Dietzgen nam de redactie van de *Arbeiterzeitung* op zich toen de redakteuren in verband met het voorgaande waren gearresteerd. De executie van de anarchisten had plaats op Black Friday, 11.11.1887.

98. Ern(e)st Untermann, Amerikaans socialist, actief in de 'Socialist Party'; schreef 'Die logischen Mängel des engeren Marxismus', München 1910. Hij vertaalde veel boeken en artikelen van vooral Duitse socialisten in het Engels.

99. Charles H. Kerr, leider van een coöperatieve uitgeverij te Chicago; schrijver van enkele socialistische brochures sinds 1899 en uitgever van een reeks boeken van Amerikaanse en Europese socialisten; uitgever, later 'editor' van *The International Socialist Review* (1900-1917).

100. *Die Neue Zeit* 1906-1907 I, pp. 583-584, 823-824, Literarische Rundschau, waarin Pannekoek het boek van E. Untermann, Science and Revolution, Chicago 1905, bij Charles H. Kerr uitgekomen, besprak.

101. Josef Dietzgen, Sämtliche Schriften I, Wiesbaden 1911, VII-XXVII: Eugen Dietzgen, Josef Dietzgen, Ein Abriss seines Lebens; id. II, VIII-XXXIII: Eugen Dietzgen, Einführung in die Denklehre und Weltanschauung Josef Dietzgens.

102. Franz Mehring (1846-1919), historicus en journalist, werd in het begin van de jaren '90 sociaal-demokraat; werkte mee aan *Die Neue Zeit*; redakteur van de *Leipziger Volkszeitung* (1902-1907) daarna medewerker van dit blad; leraar aan de partijschool te Berlijn (1906-1911). Het bedoelde artikel van F. Mehring verscheen onder de titel: Kant, Dietzgen, Mach und der historische Materialismus, in *NZ* 1909-1910 I, pp. 172-183; ook opgenomen als bijlage II in Untermann, Die logischen Mängel, pp. 719-733.

103. Eugen Dietzgen, Fort mit dem Klassenkrieg! Marxismus und Kapitalismus im Lichte des entwicklungs-historischen Materialismus, Zürich 1929.

104. Joseph Dietzgen, The positive outcome of philosophy, Chicago 1906. De inleiding van Pannekoek was getiteld: The standpoint and significance of Josef Dietzgen's philosophical works, pp. 7-37.

105. *The International Socialist Review* (Chicago) ed. A.M. Simons publ. Ch.H. Kerr, 1900-1917. Pannekoek publiceerde vanaf jaargang 1906-1907 zeker een tiental artikelen in dit blad, te beginnen met *Socialism and Religion* (1906-1907, pp. 546-556) dat door E. Untermann was vertaald.

106. J.A. Pearce (1893), astronoom, toen observator van het Dominion Astrophysical Observatory te Victoria (BC) in Canada.

107. Friedrich Ebert (1871-1925), zadelmaker; werd in 1889 te Mannheim lid van de SPD en van de zadelmakers-vakbond; was te Bremen werkzaam, o.a. voorzitter van de sociaal-demokratische vereniging, voorzitter van de zadelmakersvakbond (1891-1905); korte tijd bij de *Bremer Bürger-Zeitung*; in 1899 'arbeiderssekretaris' te Bremen, gaf dus rechtshulp en sociale adviezen. In 1905 lid van het partijbestuur en bewerkte met Legien een verbetering van de verhouding partij-vakbeweging; lid van de Rijksdag (1912-1918) en sinds 1913 naast Haase voorzitter van de SPD; werd rijkskanselier in 1918 en in 1919 rijkspresident.

108. Robert Owen (1771-1858) textielabrikant te New Lanark; pionier op het gebied van de coöperatieve gedachte in Engeland en Noord-Amerika. Zijn proefnemingen op dit gebied mislukten echter.

109. Het Socialistisch Leesgezelschap (S.L.) werd op 26 maart 1898 in Amsterdam opgericht. Oorspronkelijk was in Leiden de Studentenvereniging voor sociale lezingen in dezelfde richting actief, totdat ook daar in 1904 een Socialistisch Leesgezelschap werd opgericht met M. Dubbeldeman als sekretaris. (*Het Volk*, 24.9.1904).

110. Pibo Antonius Pijnappel (1875-1935) jurist te Amsterdam; verzamelaar van boeken en autografen op een breed terrein. Hij was lid van de programmmismissie van de SDAP in 1906 en leverde toen een eigen concept in. Omstreeks 1909 verliet hij de SDAP. (Inlichtingen van W. Mans te Amsterdam; *Vliegen, Kracht II*, p. 197, pp. 422-423).

111. David Jozef Wijnkoop (1876-1941), studie Gem. Universiteit te Amsterdam in de Ned. letteren; 1898 lid van de SDAP; voorzitter van afd. Amsterdam-III; inspekteur bij de Centrale (1904-1907) en een van de oprichters van *De Tribune* (1907) en de Sociaal-Demokratische Partij (1909-1918, later CPH genoemd 1918-1925); in 1925 geroyeerd en oprichter van de CPH-Centraal Comité; verzoende zich in 1930 met de nieuwe leiding van de CPH/CPN; lid van de Tweede Kamer (1918-1925) en sinds 1919 lid van de Gemeenteraad te Amsterdam.

112. Willem Adriaan Bongers (1876-1940), jurist; socioloog en criminoloog, sinds 1922 in beide vakken hoogleraar te Amsterdam. Bongers werd als student lid van de SDAP; publiceerde tot 1914 in *De Nieuwe Tijd* en was vanaf 1916 lid van de redactie van *De Socialistische Gids*.

113. Nicolaas Willem Posthumus (1880-1960), jurist en historicus; hoogleraar economische geschiedenis te Rotterdam (1913) en te Amsterdam (Gemeente Universiteit, 1921). Oprichter en directeur van het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (1914) en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (1935); na Wereldoorlog II eveneens van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.

114. Willem van Ravesteijn (1876-1970), politicus en historicus, studie Ned. letteren te Leiden; sloot zich in 1898 aan bij de SDAP; redakteur van het Rotterdamse blad *Voorwaarts*, later van *De Tribune* (1907-1925) en van *De Nieuwe Tijd*. Lid van het driemanschap dat in 1909 de Sociaal-Demokratische Partij oprichtte en 1918-1925 de leiding van de Communistische Partij in Nederland had; lid van de Tweede Kamer (1918-1926), van de Rotterdamse gemeenteraad (1919-1927); in 1925 geroyeerd uit de CPN, in 1927 conservator Gemeentebibliotheek Rotterdam.

115. M.W.F. Treub (1858-1931), jurist en politicus; oorspronkelijk links-liberaal; raadslid (1889), daarna wethouder van Amsterdam (1893); hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek Gem. Universiteit Amsterdam (1896), eerste directeur van het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen (1899); 1904 Tweede Kamerlid; minister van landbouw, nijverheid en handel, later van financiën (1913-1916 en 1917-1918). Oprichter van de Economische Bond (1917); werd in zijn latere leven steeds meer conservatief. (Van Esveld, Treub).

116. C.F. Loke, student te Delft en enthousiast medewerker van *De Kroniek*; hij stierf in 1901 op 24-jarige leeftijd te Davos aan tuberculose. (*De Kroniek*, 22.6.1901).

117. Theo van der Waerden (1876-1940), studie civiel-ingenieur te Delft, onder invloed van Pekelharing in 1897 een van de oprichters van de SDAP afd. Delft; leraar wis- en natuurkunde in Leeuwarden, Dordrecht en Amsterdam; voorzitter van de Federatie Amsterdam (1905-1912), voorzitter SDSC (1902-1920), lid Tweede Kamer (1919-1940).

118. Johan Willem Albarda (1872-1957), studie werktuigbouw te Delft; onder invloed van B.H. Pekelharing in 1899 lid van de SDAP, waar hij tot 1914 op de linkervleugel stond; lid van de Tweede Kamer (1913-1939), opvolger van Troelstra als leider van de fractie; in 1939 minister van waterstaat; week met het kabinet-De Geer in 1940 uit naar Londen; lid van de Raad van State (1945-1952).

119. N.G. Pierson sprak te Leiden voor de Studentenvereniging voor Sociale Lezingen over 'De theoretische staathuishoudkunde en de sociale wetgeving'. Pannekoek trad met hem in debat. (*Het Volk*, 29.11.1901).

120. E. Ferri (1856-1929) bekend jurist en socioloog, stond in het centrum van de Italiaanse socialistische partij. Hij legde de grondslag voor de criminologische antropologie, met nadruk op de biologische en sociale factoren in het strafrecht. In de maanden september en oktober 1901 hield hij een aantal voordrachten in Amsterdam, Delft en Groningen. (*Het Volk*, 2, 5, 6, 10, 13.10.1901).

121. Emile Vandervelde (1866-1938), Belgisch socialist, sinds 1885 lid van de Belgische Werkliedenpartij; in 1895 hoogleraar aan de Université Nouvelle te Brussel. Hij schoof—na de mislukte algemene werkstaking van 1902—van de linkervleugel naar een centrum-positie binnen de BWP; bezette ministersposten in de jaren na 1918.

122. Karl Kautsky (1854 Praag—1938 Amsterdam) sloot zich in 1875 aan bij de Oostenrijkse sociaal-demokratie; redakteur van *Die Neue Zeit* (NZ) 1883 tot 1917; woonde o.a. in Zürich en Londen, keerde in 1890 terug naar Duitsland. Hij gaf 'Theorieen über Mehrwert' in drie delen uit (1905-1910), het zogenaamde vierde deel van 'Das Kapital' van Marx. Binnen de 'Sozialdemo-

kratische Partei Deutschlands' (SPD) nam hij steeds meer een positie in het centrum in en bestreed zowel de rechtervleugel (E. Bernstein e.a.) als de linkervleugel (Rosa Luxemburg e.a.).

123. Karl Kautsky sprak te Amsterdam op 22.4.1902 in Bellevue, over 'Reform und Revolution' (verslag in *Het Volk*, 24.4.1902) en te Delft in de Stadsdoelen op 24.4.1902 over 'Am Tage nach der Revolution' (verslag in *Het Volk*, 26.4.1902); dit resulteerde in zijn boek: *Die soziale Revolution*, 2 Teile, Vorwärts, Berlin 1902.

124. Paul Göhre (1864-1924), predikant; schreef 'Drei Monaten Fabrikarbeiter' (1891); werd in 1900 lid van de SPD, gekozen tot lid van de Rijksdag (1903-1906, 1910-1928), trad in 1906 uit de kerk; stond binnen de SPD rechts; staatssecretaris in het Pruis. staatsministerie (1919-1923). Göhre schreef in de *Sozialistische Monatshefte* 1902 II, twee artikelen: 'Materialismus und Religion' (pp. 501-548) en 'Christentum und materialistische Geschichtsauffassung' (pp. 598-607) en had in het laatste artikel een brief van ds S.K. Bakker (1875-1918), toen predikant te Wyalduim (Fr.), opgenomen. Bakker was in 1902 een van de oprichters van het christen-socialistische blad *De Blijde Wereld*; hij vroeg Göhre hoe het historisch materialisme te verenigen was met religie? Op deze vraag ging Göhre uitvoerig in. In de brief zelf is Bakker alleen met initialen aangeduid. (*SM* 1902 II, pp. 602-604).

125. Ernest Belfort Bax (1854-1926), medikus; oprichter van de 'Social Democratic Federation', in 1884 oprichter van de Socialist League; redakteur van o.a. *Justice* en *To Day*; schreef *The Religion of Socialism* (1887) en *The Ethics of Socialism* (1889).

126. Anton Pannekoeks artikel 'Historischer Materialismus und Religion'—zijn eerste artikel in *Die Neue Zeit*—verscheen nadat het een jaar was blijven liggen, in verband met een kwestie-Göhre, in *NZ* 1903-1904 II, pp. 133-142, 180-186. De Engelsman E. Belfort Bax publiceerde toen in *NZ* 1904-1905 I, pp. 48-51: *Die Geschichtstheorie und Philosophie des Sozialismus*. Pannekoek probeerde met behulp van de inzichten van Dietzgen verheldering te brengen in de verhouding godsdienst en historisch materialisme. In een artikel 'Ingezonden' in *Het Volk*, 7.2.1903 over 'Socialisme en godsdienst' behandelt Pannekoek dit minder filosofisch: Kuypers woord: Marx of Christus, is volksbedrog; iedereen kan meewerken aan verandering van de maatschappij en komt alleen met dit streven in strijd als hij gelooft in de voortreffelijkheid van het kapitalisme. In een artikel in het plaatselijke partijblad *De Wekker*, 9 en 16.5.1903 schrijft hij aan het slot van 'Socialisme en Godsdienst': 'De zoogenaamde strijd tusschen christendom en socialisme gaat dus niet tegen elk christendom. Wanneer iemand uit zijn bijbel andere woorden haalt, die opwekken tot strijd...tegen het kwaad, dat het tegenwoordige christendom is...dan zullen wij hem als bondgenoot in onzen strijd beschouwen...'

127. *NZ* 1904-1905 I, pp. 604-610, A. Pannekoek, *Klassenwissenschaft und Philosophie*.

128. *NZ* 1904-1905 II, pp. 428-435, 468-473.

129. Max Adler (1872-1937), hoogleraar te Wenen; aanhanger van het zogenaamde austro-marxisme; behoorde in Oostenrijk tot de linkervleugel van de sociaal-democratie. A. Pannekoek bekritiseerde in *Marx-Studien*, verschenen in *NT* 1905, pp. 4-13, 129-149, het artikel van M. Adler, *Kausalität und*

Teleologie im Streite um die Wissenschaft, verschenen in *Marx-Studien, Blätter zur Theorie und Politik des wissenschaftlichen Sozialismus*. Hrsg. von Dr. Max Adler und Dr. Rudolf Hilferding, Wien 1904, I, pp. 195-433.

130. Eduard Bernstein (1850-1932), aanvankelijk bankbediende; werd in 1871 sociaal-demokraat; redigeerde vanaf 1881 tot 1890 in ballingschap te Zürich, later Londen het partijblad *Der Sozialdemokrat* en kon daarom pas in 1901 naar Duitsland terugkeren. Hij was bevriend met Engels en K. Kautsky en werkte tot 1900 mee aan *Die Neue Zeit*. In zijn boek 'Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie' (1899) gaf hij een kritische visie op het doel en streven van de sociaal-democratie, die 'revisionisme' werd genoemd en de oorzaak van partijstrijd in de SPD werd. Medewerker van de *Soz. Monatshefte* (1900-1914); lid van de Rijksdag (1902-1906, 1912-1918, 1920-1928).

131. *Sozialistische Monatshefte* verscheen onder deze naam vanaf 1897 tot 1933 te Berlijn, geredigeerd door Jos. Bloch (1872-1936), die in 1933 naar Praag emigreerde.

132. *De Blijde Wereld, Christen-socialistisch weekblad* (1902-1932).

133. A. Pannekoek, *Religion und Sozialismus* in de *Leipziger Volkszeitung* 9 en 10.3.1905. Toen een reactie van een zekere Fendrich in de nrs 88 en 92 kwam, verdedigde Pannekoek zijn standpunt in een drietal artikelen: 'Wissenschaft und Zukunft', 'Sozialdemokratische Religion', 'Marx oder Tolstoj?' eveneens in de *Leipziger Volkszeitung* 23, 24 en 25.5.1905.

134. Heinrich Schulz (Bremen 1872-Berlijn 1932), leraar, werkte bij de Arbeiterbildungsschule te Berlijn (1894-1897); redakteur van sociaal-demokratische bladen te Erfurt, Maagdenburg en Bremen (1897-1906); werd in 1906 leraar aan de centrale partijschool; lid van de Rijksdag (1912-1918). Hij maakte een ontwikkeling door van een links naar een meer rechts standpunt en werd daarom in plaats van Clara Zetkin in 1917-1919 met Marie Juchacz redakteur van *Gleichheit*.

135. De *Bremer Bürger-Zeitung* verscheen voor het eerst op 1.5.1890; het was een orgaan van de plaatselijke sociaal-demokratische partij. Voordien was het sociaal-demokratische orgaan *Bremer Volkszeitung* op 1.4.1888 gesticht en op 9.6.1888 verboden op grond van par. 11 van de Socialistenwet. Deze wet werd pas op 30.9.1890 buiten werking gesteld. (Moring, Bremen p. 13).

136. Alfred Henke (1868-1946), sigarenmaker; eerst in Altona actief in zijn vakbond en in de SPD; dec. 1900-1906 politiek redakteur, vervolgens hoofdredakteur van de *Bremer Bürger-Zeitung*. Hij zette zich in voor de organisatie van een zelfstandige vorm van arbeidersontwikkeling in Bremen; stond binnen de SPD aan de linkervleugel; was een van de oprichters van de USPD in 1917, de 'onafhankelijke' socialisten; voorzitter van de arbeiders- en soldatenraad in Bremen, in 1919/20 lid van de nationale vergadering en gekozen als een van de beide voorzitters; 1920-1932 lid van de Rijksdag, sinds 1922 weer lid van de SPD.

137. Anton Pannekoek, *Religion und Sozialismus. Ein Vortrag*. Bremen 1905. De brochure werd in 1906 nog eens herdrukt en ook in het Russisch vertaald.